

NEGOCJOWANIE NOWOCZESNOŚCI¹

Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Monika Baár,
Maria Falina i Michal Kopeček

Podstawowym celem tej książki było stworzenie zarysu historii nowoczesnej myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Uwzględniając zarówno ponad- jak i podnarodowe (regionalne) uwarunkowania interakcji, nasza publikacja oferuje prawdziwie transnarodowe spojrzenie na historię intelektualną. Nie jest ona ani zbiorem studiów przypadków, ani też efektem charakterystycznej dla opracowań regionalnych metody dedukcyjnej, która eliminuje różnice na rzecz stworzenia pewnego ogólnego modelu. Zamiast tego proponujemy syntetyczną narrację. Jest ona efektem prawie dziesięcioletniej współpracy badaczy z kilku krajów.

Od 1989 roku rośnie zapotrzebowanie na kontekstową reinterpretację historii europejskiej myśli politycznej. Nie sposób jej jednak dokonać, po prostu rozszerzając zachodnioeuropejskie narracje historyczne na cały kontynent. Wymaga ona dogłębnych analiz różnych sposobów radzenia sobie z nowoczesnością, zarówno na poziomie lokalnym, jak i regionalnym. W badaniach porównawczych historii politycznej podkreśla się jednak rolę lokalnych kultur politycznych w procesach kształtowania się i rozwoju demokracji. Wszystko to świadczy o potrzebie prowadzenia dobrze osadzonych w danym kontekście i poprzedzonych głęboką refleksją metodologiczną badań empirycznych, które umożliwiłyby porównywanie i łącze-

---

¹ Prezentujemy polską adaptację obszernych fragmentów przedmowy do dwutomowej publikacji: Trencsényi B., Janowski M., Baár M., Falina M., Kopeček M. 2016. *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. Volume I: *Negotiating Modernity in the 'Long Nineteenth Century'*, Oxford University Press. Jej pierwsza część *Negocjowanie nowoczesności w „długim wieku dziewiętnastym”* ukazała się przed kilkoma miesiącami. Książka jest pierwszym syntetycznym ujęciem współczesnej myśli politycznej Europy Środkowo-Wschodniej. Autorzy – Balázs Trencsényi, Maciej Janowski, Monika Baár, Maria Falina i Michal Kopeček – pokazują wzajemne przenikanie się dyskursów, jakimi posługiwali się myśliciele i politycy, którzy kształtowali język wspólnot politycznych tej części Europy. Tom drugi pracy ukaze się w 2017 roku. Realizację projektu umożliwił grant European Research Council (nr 204477); więcej informacji na stronie: <http://www.negotiating.cas.bg>.

nie różnych tradycji politycznych. Mamy nadzieję, że dzięki przesunięciu punktu odniesienia z historycznego myślenia Zachodu na zróżnicowane doświadczenia europejskie, ze szczególnym uwzględnieniem doświadczeń Europy Środkowo-Wschodniej, nasza dwutomowa publikacja przyczyni się do reinterpretacji procesu negocjowania politycznej nowoczesności, ułatwiając zarazem odejście od metodologicznego nacjonalizmu i nadmierne- go upraszczania na rzecz szerszego ujęcia europejskiego dziedzictwa intelektualnego.

Cel naszej pracy jest zatem podwójny: wprowadzenie historii myśli politycznej Europy Środkowo-Wschodniej do globalnego dyskursu naukowego oraz „renegocjowanie” europejskiego kanonu intelektualnego. Aby tego dokonać, nie można poprzestać na poszerzeniu zakresu wspólnych odniesień. Musimy przemyśleć na nowo same kategorie, poprzez które tradycyjnie ujmowano historię nowożytnych idei politycznych – a więc po prostu politycznej nowoczesności jako takiej. Analizując bezustannie dyskutowane modele nowoczesności, wytwarzane przez interesujące nas kultury od oświecenia do postkomunizmu, chcemy przyczynić się do stworzenia nowej transnarodowej historii intelektualnej, która uwzględni radykalną wielorakość kontekstów, a także złożoność procesów ideologicznej transmisji i recepcji idei.

Gdy osiem lat temu rozpoczynaliśmy pracę, zdawaliśmy sobie sprawę z braku syntetycznych opracowań tego typu. Znamienne, że znakomita pod każdym względem *Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought* (Ball, Bellamy 2003) zawiera tylko jedno hasło na temat myślicieli z Europy Środkowo-Wschodniej. Dotyczy ono Georga (György) Lukácsa, którego dorobek dla uproszczenia omówiono w rozdziale poświęconym „zachodniemu marksizmowi”. Podobnie jest w syntezie *European Political Thought, 1815–1989* (Scala, Mastellone 1998), gdzie zaledwie siedem spośród 258 stron poświęcono jakimkolwiek zagadnieniom środkowo- lub południowo-wschodniej europejskiej myśli politycznej, w tym przypadku ruchom opozycyjnym lat 70. i 80. Z kolei w opublikowanej niedawno ośmiotomowej *Encyclopedia of Political Thought* jedynie dziewięć spośród ponad 300 haseł osobowych odnosi się do myślicieli politycznych wywodzących się z tej części świata (Gellner, Heller, Kołakowski, Kristeva, Lukács, Luxemburg, von Neumann, Przeworski, Žižek). Uderzające jest to, że praktycznie wszyscy oni zyskali światową sławę, żyjąc na emigracji (Gibbons 2014). Jedną z niewielu zakończonych sukcesem prób włączenia myślicieli z Europy Środkowo-Wschodniej do szerszego kontekstu europejskiego jest przegląd XX-wiecznej myśli politycznej autorstwa Jana-Wernera Müllera (2011),

w którym pojawiają się odniesienia do Lukácsa, Bibó i Patočki. Nie ulega jednak wątpliwości, że praca ta nie miała na celu szczegółowej czy kontekstowej analizy zróżnicowanych tradycji intelektualnych regionu.

Oprócz wypełnienia luki w wiedzy o tradycjach intelektualnych ukształtowanych na wschód od Niemiec i na zachód od Rosji, która sprawia, iż kultury polityczne Europy Środkowo-Wschodniej są szczególnie trudne do zrozumienia dla zewnętrznego obserwatora, naszemu projektowi przyświeca też cel bardziej teoretyczny. Myślenie o polityce na semiperyferiach często oznaczało mianowicie, że powstałe w Europie Zachodniej paradygmaty polityczne musiały zostać dostosowane do radykalnie odmiennych warunków. Proces ten uwidocznił i wyostrzał wpisane w nie konflikty i ambiwalencje. Dlatego też badania nad recepcją (lub jej brakiem) oraz przemianami zachodnich paradygmatów politycznych zyskują szczególne znaczenia w dyskusjach nad europejskimi wartościami i tożsamościami oraz w debatach nad możliwością wyłonienia się „postnarodowych” kultur politycznych. Tym samym, oprócz zebrania wiedzy, nasz projekt wymagał „obrotu” pojęciami, czyli zarówno włączenia specyficznych doświadczeń i kategorii analitycznych pochodzących z Europy Środkowo-Wschodniej do ogólnoeuropejskiego obiegu, jak też testowania heurystycznego potencjału kategorii analitycznych w badanych przez nas kontekstach.

Aby sprostać temu wyzwaniu, musieliśmy dokonać szeregu symetrycznych i asymetrycznych porównań, uwzględniając zarówno synchroniczność, jak i asynchronię. W różnych konfiguracjach kulturowych proces recepcji rozwijał się w różnym tempie, co często prowadziło do współistnienia różnych czasowości w jednym i tym samym obszarze geograficznym. Wielowarstwowy schemat porównawczy (obejmujący zarówno porównania kultur między sobą, jak i ich osadzenie w szerszym kontekście europejskim) uwidocznił, które elementy danego zjawiska kulturowego można uznać za powszechne, a które – za charakterystyczne dla danego regionu lub narodu. Tym samym przyjęty przez nas schemat badawczy pozwala zidentyfikować aspekty uniwersalne i lokalno-rezydualne danego trendu ideowego. Poza koniecznością mediacji między lokalnymi kanonami a perspektywą ogólnoeuropejską byliśmy także świadomi potrzeby refleksji nad interesującymi nas zagadnieniami w kontekście wzajemnych oddziaływań (*entangled history*) w obrębie interesującego nas regionu. Spojrzenie na narodowe tradycje polityczne z regionalnego i ponadnarodowego punktu widzenia pozwala skorygować perspektywę, podając w wątpliwość zarówno rzekomą wyjątkowość tych tradycji, jak i mimetyczną rywalizację między nimi.

Zakres geograficzny naszego projektu obejmuje kultury narodowe Europy Środkowo-Wschodniej *sensu largo*, to jest kraje, które do 1918 roku funkcjonowały w obrębie czterech imperiów – Osmańskiego, Rosyjskiego, habsburskiego oraz pruskiego/niemieckiego². Perspektywa, którą przyjęliśmy, nie jest jednak regionalistyczna, lecz regionalna. Zakładamy, że esencjalistyczne ujęcie Europy Środkowo-Wschodniej przyniosłoby więcej szkody niż pożytku, przyczyniając się do powstania quasi-nacjonalistycznej, ekskluzywnej narracji, będącej rodzajem „orientalistycznego” spojrzenia na Wschód, czyli takiego, które naznaczone jest resentymentem Innego, niższego rangą względem Zachodu.

Sytuując Europę Środkowo-Wschodnią na mapie porównawczej historii intelektualnej, staraliśmy się odnaleźć wzajemne powiązania między lokalnymi subkulturami ideologicznymi oraz ich „zachodnimi innymi”, mając na uwadze dynamicznie zmieniające się postrzeganie tych ostatnich – czasami jako homogenicznej całości (Zachód), innym razem jako podzielonych i konkurujących ze sobą źródeł wpływów (np. germanofile kontra frankofile, kontra anglofile). Ponieważ „okcydentalizacja” jest charakterystyczna przede wszystkim dla Wschodu, Zachód należy rozumieć raczej w kategoriach symbolicznych niż geograficznych. Na przykład katalizatorem „okcydentalizacji” księstw naddunajskich (Moldawii i Wołoszczyzny) w latach 1820–1830 były rosyjskie elity wojskowe i administracyjne. W poszukiwaniu impulsów modernizacyjnych także niektóre regiony Bałkanów zwracały się pod koniec XVIII wieku oraz w wieku XIX ku Stambułowi – centrum Imperium Osmańskiego.

Nie sposób jednak napisać historii intelektualnej Europy Środkowo-Wschodniej bez uwzględnienia warstwy – często asymetrycznych – odniesień do rozmaitych kontekstów zachodnich. W większości przypadków mamy do czynienia z ideami pochodzącymi z zewnątrz (nawet jeśli „zewnątrz” nie oznaczało radykalnej „inności” z perspektywy wspólnej europejskiej tradycji kulturowej), które zostały skontekstualizowane wewnątrz. W rezultacie myśl polityczna Europy Środkowo-Wschodniej była często konstruowana zgodnie z nieliniarnym procesem transmisji kulturowej, w którym ideologem znajdowały się w nieustannej interakcji z czymś znajomym, ale zewnętrznym (choć istnieją też przykłady procesu zgola

² Początkowo mieliśmy nadzieję uwzględnić także Grecję, lecz nie udało nam się znaleźć greckiego partnera skłonnego do współpracy przez pięć lat. Być może jest to symptomatyczny przejaw zaskakująco ograniczonego zakresu kontaktów między uczonymi specjalizującymi się w nowożytnej historii Grecji i ich kolegami z Europy Środkowo-Wschodniej, co z kolei można by uznać za efekt oddziaływania żelaznej kurtyny, która politycznie, symbolicznie, ale też mentalnie odcięła Grecję od reszty Bałkanów i Europy Wschodniej.

odwrotnego, by wskazać choćby rolę polskiej emigracji lat 30. XIX wieku w tworzeniu kanonu romantycznego dyskursu rewolucyjnego, jednak wpływy te można też interpretować jako autorefleksję zachodniej nowoczesności).

Choć przesadą byłoby traktowanie Europy Zachodniej jako jedyne regionu, w którym dokonywał się organiczny rozwój, można stwierdzić, że właśnie na Zachodzie zaszła znacząca wewnętrzna ewolucja pojęć oraz że proces ten przebiegał w sposób wyraźnie linearny. Tymczasem specyficzna natura recepcji kulturowej dokonującej się w Europie Środkowo-Wschodniej wraz z asymetrycznością relacji między modelem „państw narodowych” na Zachodzie a częściowo nakładającymi się na siebie projektami narodowymi na Wschodzie przyczyniły się do wytworzenia klimatu intelektualnego, w którym różne warstwy nowoczesności – inkorporowane w różnych momentach dziejowych oraz żyjące własnym życiem – ścierały się ze sobą oraz wywoływały dyskusje na temat nowoczesności rozumianej jako przyjmowanie cudzych wzorców oraz/lub jako rozwój czerpiący siły z lokalnych źródeł.

Nowoczesność polityczna Europy Środkowo-Wschodniej łączy się ściśle z ideami zapóźnienia czasowego i dystansu przestrzennego, a w konsekwencji z imperatywem przyjęcia wzorców wypracowanych na „cywilizowanym Zachodzie”. Stąd też główną rolę w procesie kształtowania się języków politycznych interesującego nas regionu odegrały asymetryczne i relacyjne pojęcia „europeizacji”, „okcydentalizacji”, „modernizacji” i „zacofoania”. Z tego też względu nowoczesna historia intelektualna Europy Środkowo-Wschodniej często była interpretowana w kategoriach „odwiecznej debaty” między lokalnymi kulturami a importowanymi ideami. Dzieje się tak w skądinąd bardzo różniących się od siebie pracach Jurija Łotmana, Mircei Eliadego, Jerzego Jedlickiego i Katherine Verdery. Wylaniające się nowoczesne języki polityczne istotnie odzwierciedlały ten dualizm, ponieważ stał on u podstaw sporów wokół reprezentacji wspólnot politycznych. Począwszy od recepcji oświeceniowych idei politycznych można obserwować zderzenie dwóch typów dyskursu: dyskursu instytucjonalnego, czyli skoncentrowanego na państwie i zasadzającego się na metaforach sztuczności, oraz dyskursu kulturalistycznego, który koncentrował się na społeczeństwie i był tym samym organicystyczny. Strukturę konfliktu między nimi wyznaczały dwa zagadnienia. Po pierwsze, paradoksalna obecność u obu przeciwników terminologii importowanej z Zachodu (sam termin „organicyzm” świadczy jednak o importowanym pochodzeniu tej autochtonicznej perspektywy), co wskazuje na istnienie wielu konkurencyjnych

„nowoczesności”. Po drugie, wspólne pole bitwy, czyli semantyka „narodowości”. Dlatego też, zamiast doszukiwać się tego dualizmu w każdym z analizowanych przez nas konfliktów, wychodzimy poza konwencjonalną wizję binarnych opozycji, by pokazać złożoność wzajemnego przenikania się stanowisk, którego efektem jest powstanie w ciągu dwóch ostatnich stuleci niezliczonych hybryd ideologicznych.

Mamy nadzieję, że nasza praca, która sama powstała w transnarodowym procesie intensywnego negocjowania, przyczyni się do reinterpretacji europejskiej historii myśli politycznej, a być może spowoduje też zmiany w jej nauczaniu lub wręcz nauczaniu historii Europy w ogóle. Przyjęta przez nas perspektywa znajduje się pomiędzy podejściem genealogicznym – opowiadającym „historię” wylaniania się zróżnicowanych, często pozostających ze sobą w konflikcie wersji politycznej nowoczesności w Europie Środkowo-Wschodniej (metodologicznym wzorcem jest dla nas pod tym względem praca Quentina Skinnera *Foundations of Modern Political Thought*) – a syntezą charakterystyczną np. dla serii wydawniczej *Cambridge History of Political Thought*, równolegle prezentującej różne tradycje ideologiczne.

Poza oczywistymi metodologicznymi i narodowymi rozbieżnościami współczesna historia myśli politycznej koncentruje się na społecznych i politycznych kontekstach, retorycznych konwencjach oraz dyskursywnych ramach. To przesunięcie metodologiczne zanegowało dotychczasowe sposoby pisania historii intelektualnej, które były próbami zrozumienia paradygmatycznych teorii jako elementów ahistorycznej *philosophia perennis*. Ten rozwój metodologii podał zarazem w wątpliwość jednostronną, deterministyczną perspektywę, w ramach której starano się wnioskować o naturze ruchów politycznych na podstawie czynników społeczno-ekonomicznych. Obecnie historycy myśli politycznej starają się ułożyć na nowo związki między historią, literaturoznawstwem i naukami społecznymi, podkreślając konieczność przyjmowania odmiennych perspektyw i stosowania różnych technik interpretacji.

Opowiadając historię myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej, nie możemy już dzisiaj posługiwać się metodą idiograficzną czy też przesłankami zapożyczonymi z tradycji *Geistesgeschichte*, która opisywała zmieniającego się „ducha epoki”. W centrum naszej uwagi znajdują się wzajemne oddziaływania rozmaitych tradycji dyskursywnych oraz poszczególnych projektów kontestujących bądź legitymizujących władzę. Naszą główną inspirację stanowią prace teoretyczne Reinharta Kosellecka o *Begriffsgeschichte* oraz jego refleksje na temat tego, jak zmieniające się w miarę upływu czasu znaczenia i zakresy pojęć kształtują dyskursy poli-

tyczne. Samo pojęcie modernizacji jest oczywiście w Europie Środkowo-Wschodniej ściśle powiązane z pojawieniem się nowoczesnych terminologii oraz głęboką transformacją lokalnych języków, która umożliwiła im wyrażanie i propagowanie nowych programów ideologicznych. Naszym celem nie jest jednak zgłębianie zagadnień językoznawstwa historycznego, ale raczej refleksja nad tym, jak pewne idee stały się wyrażalne, jak kluczowe pojęcia zmieniały swoje znaczenia i jak użytkownicy lokalnych języków poradzili sobie z koniecznością wypracowania nowej siatki semantycznej umożliwiającej skuteczną komunikację. Zamiast badać poszczególne pojęcia kluczowe, staramy się stworzyć mapę języków politycznych i ideologicznych konfiguracji. Tę perspektywę ukształtowała lektura prac metodologicznych i historycznych Johna Pococka (1989: 3–41) i Michaela Freedena (1996). Analizujemy zatem współdziałanie trzech czynników: zamierzonego znaczenia (czyli pozycji i strategii obieranych przez uczestników dyskursu), społeczno-instytucjonalnego usytuowania tychże dyskursów oraz dokonujących się w języku procesów nadawania znaczeń (czyli tego, jak określone pojęcia zaczynają żyć własnym życiem).

Warunkiem wstępnym prawdziwie porównawczej historii europejskiej myśli politycznej jest konstrukcja odpowiednio elastycznego obrazu nowoczesności, pozwalającego uwzględnić różne formy jej doświadczania. W przeciwnym razie analiza mogłaby łatwo przekształcić się w projekcję zagadnień zaczerpniętych z jednego kanonu na drugi, co skutkowałoby pomieszaniem niekompatybilnych znaczeń. Wszystko to sprawia, że metodologiczny aspekt naszej analizy nie istnieje w oderwaniu od jej przedmiotu. Zachodzi między nimi „dialektyczna” relacja – jedynie wyczulona na szczegóły historyczna wizja tworzenia się politycznej nowoczesności w Europie Środkowo-Wschodniej umożliwia wypracowanie odpowiednio wyrafinowanej metodologii, i tylko odpowiednie dostosowanie metodologii daje szansę na bardziej kompleksowe zrozumienie politycznej nowoczesności. Aby uniknąć błędnego koła sprzeczności wynikających z tego wzajemnego warunkowania, należy postrzegać metodologię oraz sam proces badawczy w kategoriach otwartego dynamizmu, napędzanego przez wielokrotnie złożony dialog między głosami reprezentującymi różne tradycje historyczne wewnątrz regionu a różnymi tradycjami metodologicznymi i interpretacjami proponowanymi przez zachodnią naukę – niemiecką, francuską, brytyjską, włoską, amerykańską, holenderską, hiszpańską, skandynawską i innymi.

Badając transfer myśli politycznej i będąc zarazem osadzonym w transferze metodologii, nasz projekt dąży do zespolenia różnych tradycji histo-

riograficznych. Oprócz wspomnianej już szkoły Cambridge i historii pojęć Kosellecka odwołujemy się do dorobku kilku prestiżowych środkowoeuropejskich szkół historii intelektualnej, takich jak warszawska szkoła historii idei (L. Kołakowski, B. Baczek, A. Walicki, J. Jedlicki), a także do badań nad społecznymi i kulturowymi uwarunkowaniami kształtowania się nowoczesnego nacjonalizmu (M. Hroch, V. Macura, J. Szűcs, N. Genchev, A. Dutu, P. Kitromilides). Wreszcie, ważną inspiracją (i do pewnego stopnia gruntem) naszego projektu są, uważane dziś za klasyczne, środkowoeuropejskie studia historii porównawczej. Należy tu wymienić pracę Marcellego Handelsmana o rozwoju nowoczesnych nacjonalizmów (1923), historię wschodnioeuropejskiej historiografii Josefa Macúrka (1946), a także analityczny artykuł Istvána Bibó o „nędzy małych państw wschodnioeuropejskich” (2012).

Niemniej jednak, zarówno pod względem geograficznym, jak i czasowym nasz projekt jest przedsięwzięciem bez precedensu. Wśród istniejących opracowań znajdziemy lokalne studia przypadków oraz syntetyczne prace dotyczące szerzej rozumianego regionu, w których myśl polityczna jest podporządkowana ogólniejszej narracji z zakresu historii społecznej, politycznej i kulturowej (por. Okey 1987, Janos 2002, Berend 2005, Lampe 2006, Wandycz 1995). Natomiast publikacje, które są wytworami „przemysłu” zwanego *Nationalism Studies*, posługują się daleko idącymi uogólnieniami odnośnie do historii idei narodowo-politycznych. Nie odwołując się do szczegółowych badań źródłowych, studia te – bezwiednie i paradoksalnie – reprodukują nacechowane ideologicznie autostereotypy, które dominują w studiach nad narodem prowadzonych w poszczególnych krajach.

Istnieje zaledwie kilka opracowań proponujących bardziej całościową wizję historii idei politycznych w Europie Środkowo-Wschodniej. Jednym z niewielu wyjątków jest tom pod redakcją Michela Masłowskiego i Chantal Delsol (1998). Nie znajdziemy w nim jednak wspólnej narracji wyrażającej z analizy porównawczej, lecz zbiór studiów przypadków opracowanych przez wiodących historyków z poszczególnych krajów, przez co całość ogranicza się do rejestrowania zachodzących równolegle zjawisk. Chyba jedyną regionalną syntezą, przyjmującą porównywalną z naszym zamierzeniem transnarodową perspektywę, aczkolwiek dotyczącą historii literatury, jest wydawana od kilkunastu lat seria pod redakcją Marcela Cornis-Pope’a i Johna Neubauera, która dzięki komparatystyce próbuje wyjść poza wąskie horyzonty narodowych historiografii (2004–2010).

Nasze przedsięwzięcie ma za to kilku poprzedników pod względem metodologicznym i organizacyjnym. Pierwszy z nich to afiliowany przy

Centrum Studiów Zaawansowanych w Sofii projekt „Regionalne Dyskursy Tożsamościowe w Europie Środkowej i Południowo-Wschodniej (1775–1945)”, którego efektem jest opatrzone obszernymi komentarzami wydawnictwo źródłowe (*Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe 1770–1945*, 2006–2014). Podstawowym celem tego przedsięwzięcia była publikacja źródeł. Okazało się jednak, że intensywna i wieloletnia współpraca nie tylko dała członkom zespołu (niektórzy z nich są także autorami niniejszej pracy) narzędzia potrzebne do pisania transnarodowej historii, lecz także przyczyniła się do powstania wspólnej ramy interpretacyjnej, która stanowi punkt wyjścia dla naszego przedsięwzięcia. Projekt „My, Naród” zgromadził z kolei wielu badaczy z Europy Środkowej i Południowo-Wschodniej, którzy przygotowali publikację na temat dokonujących się w tym regionie procesów instytucjonalizacji i polityzacji pojęć ludu i etniczności (Mishkova 2009). Nadrzędnym celem obu tych przedsięwzięć było zbadanie lokalnych kontekstów przez pryzmat zachodnich metodologii (od historii pojęć po analizę dyskursu) oraz wypracowanie ich synkretycznego, lecz spójnego, lokalnego zastosowania, które – nie zacierając zakorzenienia tychże metodologii w poszczególnych tradycjach historiograficznych – ukazywałoby możliwość ich transferu do innych przestrzeni badawczych.

Najbardziej innowacyjnym aspektem naszej pracy jest przyjęcie metody dialogicznej. Znalazła ona odzwierciedlenie w sposobie pisania kolejnych rozdziałów. Zamiast zlecić ich opracowanie poszczególnym autorom, nasza publikacja jest dziełem zbiorowym w ścisłym znaczeniu tego słowa. Każda jej część jest wynikiem burzy mózgów, po której trzon redakcyjny przygotowywał szkic tekstu. Ta wstępna wersja każdego rozdziału była następnie czytana, komentowana i przepracowywana przez wszystkich członków zespołu. W ostatniej fazie pracy uwzględnialiśmy komentarze zewnętrznych ekspertów zajmujących się poszczególnymi krajami. W efekcie każdy rozdział odzwierciedla dialog między różnymi perspektywami i intuicjami historiograficznymi. Mamy nadzieję, że w ten sposób udało nam się stworzyć narrację, która wykracza poza ramy jakkolwiek rozumianego metodologicznego nacjonalizmu oraz integruje różnorodne tradycje kulturowe, ideologiczne i pojęciowe.

Jedną z oczywistych korzyści z przyjęcia takiej metody pracy jest możliwość skonfrontowania założeń interpretacyjnych obecnych w poszczególnych historiografiach narodowych z materiałem pochodzącym z sąsiednich krajów. Na przykład pojęcie „późnego oświecenia” zyskuje zupełnie nowy potencjał heurystyczny, gdy uświadomimy sobie, że przenikanie się przesłanek ideologicznych i estetycznych oraz zaskakująco długie trwanie

niektórych elementów programu oświeceniowego, takich jak pojmowanie historii ludzkości jako cyklu następujących po sobie stadiów rozwoju czy też zagadnienie „fundamentalnych praw społecznienia” (*sociabilité*), to zagadnienia o kluczowym znaczeniu dla zrozumienia regionalnych narracji narodotwórczych połowy XIX wieku. Lokalne tradycje interpretacyjne, które powstawały retrospektywnie w celu stworzenia kanonu narodowej ideologii, bardzo często zespały teksty pochodzące z końca XVIII wieku z tekstami z lat 1830–1840, naznaczając tym samym kształtujące się wówczas formy nowoczesnej świadomości narodowej pewnego rodzaju teleologią. Analizując intelektualne źródła i paradygmaty późnego oświecenia, chcemy zakwestionować wizję bezproblemowego przejścia projektu „oświeceniowego” w „romantyczny” i podkreślić, że doszło między nimi do zerwania ciągłości. Pewne zjawiska stają się widoczne dopiero w ujęciu porównawczym, gdy pytania badawcze wywodzące się z historiografii danego przypadku inicjują dialog z innymi, przyczyniając się tym samym do powstania nowej kategorii analitycznej lub hipotezy badawczej, którą należy potem przetestować w szerszym kontekście. Dobrym przykładem jest pojęcie „zwrotów krytycznych”, którego pierwotnie używano do opisu działającego w latach 1860–1870 w Rumunii antyromantycznego ruchu Junimea. Może ono jednak stać się kategorią analityczną stosowaną do opisu rozmaitych ugrupowań intelektualnych, które czerpiąc inspirację z pozytywizmu, atakowały „narodowy romantyzm”, rozwijając zarazem nowe organicystyczne rozumienie narodowości (zob. Janowski 2002: 199–232). Komparatystyka otwiera przed nami pytania, których pewnie w ogóle byśmy nie zadali, gdybyśmy badali jedynie narodowe historie. Gwoli przykładu: dopiero zidentyfikowawszy silny „ludowo-chłopski” nurt intelektualny w międzywojennej Rumunii i na Węgrzech, możemy zadać pytanie, dlaczego mimo istnienia w Polsce i w Serbii wielu stronnictw chłopskich był on w tych krajach relatywnie słaby.

Proponujemy podzielić operacje porównawcze na trzy podstawowe kategorie: a) podkreślanie wspólnych europejskich horyzontów intelektualnych poszczególnych dyskursów, które zazwyczaj były powiązane z teleologiami narodowymi (co ilustruje wspomniany przykład późnego oświecenia); b) gromadzenie w ramach jednej kategorii analitycznej rozmaitych zjawisk, które w różnych kontekstach opatrywane były różnymi etykietami (np. lokalne odmiany „zwrotów krytycznych”), oraz c) rewidowanie rzekomej nieobecności pewnych tradycji intelektualnych na podstawie dowodów ich istnienia w innych kontekstach, co prowadzić może albo do prób wyjaśnienia przyczyn owej nieobecności, albo też do

odslonięcia niekanonicznych tradycji (jak choćby wspomniane zagadnienie nurtu chłopskiego).

Zakres czasowy naszego projektu rozciąga się od końca XVIII wieku do początku wieku XXI, co także przysporzyło nam nie lada problemów metodologicznych. Stanęliśmy bowiem wobec konieczności porównywania materii nacechowanej „nierównoczesnością równoczesnego”. O ile węgierskie, polskie i czeskie oświecenie można porównać nie tylko pod względem wpływów intelektualnych, lecz także horyzontów czasowych, o tyle na wschodzie i południowym wschodzie Europy mamy do czynienia z odmienną dynamiką, co sprawia, że pewnych idei należy tu poszukiwać raczej w wieku XIX niż pod koniec XVIII. To samo dotyczy długiego cienia narodowego romantyzmu, który w pewnych kulturach regionu wykracza daleko poza ramy czasowe romantyzmu rozumianego na Zachodzie w kategoriach estetycznych. Złowieszczą ironią historii jest to, że moment „synchronizacji” wielu z tych kultur nastąpił w okresie międzywojennym, zbiegając się tym samym w czasie z ogólnoeuropejskim antymodernizmem. Europeizacja oznaczała tu odrzucenie zakotwiczonego w ewolucjonistycznej wizji historii systemu liberalno-demokratycznego.

Zamiast proponować jeden „czas siodła” (*Sattelzeit*), który raz na zawsze zmienilby spojrzenie na historię myśli politycznej w całym regionie, wolimy raczej zidentyfikować procesy lokalnej adaptacji i negocjacji, a także momenty krystalizacji, takie jak lata 1791–1792, 1848, 1863–1867, 1878, 1917–1920, 1945, 1968 i 1989. Ich wspólną cechą jest zagęszczenie czasu, czyli krótkotrwałe współlistnienie wielu alternatyw, które bądź to syntetyzowały osiągnięcia wcześniejszych dekad, bądź to otwierały nowe możliwości na przyszłość.

W ramach naszego metodologicznego dążenia do analizy „języków politycznych” Europy Środkowo-Wschodniej za konstytutywne elementy tej lamigłówki uznaliśmy nie tyle poszczególnych myślicieli, ile wzorce narracyjne, mechanizmy retoryczne i kluczowe hasła, a także grupy myślicieli, środowiska intelektualne oraz sieci transmisji znaczeń. Staraliśmy się zrekonstruować procesy negocjowania nowoczesności w świetle dokonujących się przemian kulturowych (oświecenie, narodowy romantyzm, pozytywizm, darwinizm społeczny, rewolucja konserwatywna, stalinizm, itd.), które zarówno strukturyzowały lokalne konteksty, jak i były przez nie strukturyzowane.

Z tej perspektywy pytanie o samo pojęcie myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej rodzi wiele wątpliwości. Obowiązujący w danym momencie zakres polityczności może mianowicie ulec radykalnej

zmianie w innych uwarunkowaniach czasoprzestrzennych. Na przykład traktat o języku narodowym mógł stać się o tyle częścią myśli politycznej w oświeceniu lub romantyzmie, o ile związany był z konstytuowaniem się określonej wspólnoty politycznej, zakorzenionej w rezerwarze jej kulturowo-językowych symboli. Traci on jednak zazwyczaj wymiar polityczny w pozytywizmie, stając się li tylko przedmiotem debaty akademickiej. Tym niemniej, w niektórych przypadkach (np. w Albanii czy Macedonii), gdzie procesy narodotwórcze cały czas były ściśle powiązane z językami narodowymi, wspomniany tekst może być istotny z punktu widzenia myśli politycznej nawet w połowie XX wieku. Dlatego też, choć przywołujemy manifesty polityczne, traktaty czy konstytucje – rozumiane jako pisma odzwierciedlające określone tradycje myślenia politycznego – to jednak koncentrujemy się przede wszystkim na tekstach zawierających refleksje nad problemami politycznymi, czyli tekstach wychodzących poza obszar politycznej pragmatyki. Myśl polityczną traktujemy tym samym jako skrzyżowanie działania i refleksji.

Interpretując dyskursy, pojęcia i języki polityczne jako miejsca styku różnych orientacji kulturowych i politycznych, chcieliśmy zarówno umiejscowić interesujących nas autorów w ich otoczeniu społeczno-kulturowym, jak i ukazać (inter)tekstualność ich prac. Nasze rozumienie kontekstualizacji dalekie jest od redukcji rozmaitych stanowisk intelektualnych do narodowej otoczki ich odniesień. Protagonisci naszej opowieści z reguły żyli i działali w orbicie wielu lojalności i wpływów kulturowych. Chyba najbardziej typową dla Europy Środkowo-Wschodniej postacią jest „budziiciel narodowy” (lub – w wyjątkowych przypadkach – „budziicielka narodowa”), czyli osoba naznaczona emocjonalną ambiwalencją i w swej literackiej bądź politycznej karierze zaangażowana w więcej niż jeden program narodowy. Przykładem tego typu trajektorii jest droga z imperialnych lub subimperialnych „centrów” na „peryferie”: wykształcony w Wiedniu slawista dopiero z czasem odkrywał w sobie silną identyfikację z jednym z narodów słowiańskich lub też po początkowej fazie optowania za kulturą o dominującej pozycji (np. polską, grecką lub węgierską), zaczynał kontestować ją z pozycji zmarginalizowanego „innego” (np. kultury ruskiej/ukraińskiej, bułgarskiej lub słowackiej). Były też bardziej skomplikowane przypadki, gdy zamiast dramatycznej zmiany identyfikacji, mieliśmy raczej do czynienia z nakładaniem się na siebie lojalności, lub też ich koncentrycznym osadzeniem. Dobrym przykładem z początku XX wieku są polsko-litewscy „krajowcy”, dla których źródłem identyfikacji kulturowej był silny patriotyzm litewski, a jednocześnie wspierali oni polityczny projekt przywró-

cenia utraconej polskiej państwowości. Poza tym, dla wielu kluczowych postaci i subkultur intelektualnych istniały inne, nie mniej ważne, ramy odniesień i identyfikacji, które trudno określić za pomocą kategorii narodowych. Czasami ważniejsze były ramy podnarodowe (takie jak Wojwodina, Galicja czy Siedmiogród, czasami zaś ponadnarodowe (np. w strukturach imperialnych lub w rozmaitych transnarodowych ruchach ideologicznych, takich jak socjalizm czy feminizm). W innych jeszcze przypadkach najważniejszą ramą interpretacyjną dla rozwoju myśli politycznej było określone środowisko miejskie, zazwyczaj wieloetniczne wraz z charakterystycznymi dlań praktykami kulturowo-politycznymi i tradycjami dyskursywnymi (Praga, Saloniki, Budapeszt, Sarajewo, Lwów itd.).

Zdajemy sobie sprawę, że tego typu projekt nie może wyczerpać materii. Prezentując naszym kolegom robocze wersje poszczególnych rozdziałów, spotykaliśmy się z dwiema, diametralnie różnymi, reakcjami krytycznymi. Badacze z Europy Środkowo-Wschodniej narzekali, że pewne kanoniczne w lokalnych kontekstach postaci nie zostały przez nas nawet wspomniane. Z kolei historycy spoza regionu czuli się sparaliżowani nadmiarem „nikomu nieznanymi nazwiskami”. Potraktowanie tej krytyki jako potwierdzenia słuszności obranej przez nas drogi byłoby wyrazem ignorancji i arogancji. Pokazuje ona jednak, jak różne były oczekiwania, które od samego początku wywoływał nasz projekt – z jednej strony publikacja powinna być obszerna, z drugiej zaś, powinna pomijać pewne informacje dla dobra spójności narracji. Tym czego chcieliśmy za wszelką cenę uniknąć było stworzenie kompendium, które uwzględniałoby co prawda wszystkie lokalnie istotne nazwiska, ale pozbawione byłoby krytycznego zacięcia, lub też napisanie subiektywnego eseju, omawiającego interesujące nas tematy na podstawie przypadkowo zestawionych materiałów źródłowych.

Mając to wszystko na uwadze, staraliśmy się stworzyć syntezę, spójną „opowieść”, której adresatami byłiby zarówno nasi koledzy po fachu, jak i studenci. Aby zwiększyć spójność obu tomów, skoncentrowaliśmy się na zagadnieniach uznawanych za konstytutywne dla projektów politycznych powstałych w tej części świata. Zaliczamy do nich: geografie symboliczną, zagadnienie partycypacji politycznej, horyzonty transformacji społecznej, kwestię pluralizmu etnicznego, problem przynależności narodowej oraz alternatywnych, ponadnarodowych (regionalnych, imperialnych bądź postimperialnych) lojalności, a także relację między religią a polityką. Nasz projekt poddaje zarazem w wątpliwość „wielkie narracje” o wspólnej, fundamentalnej wschodnioeuropejskiej ścieżce rozwoju, nie wspominając o sławetnej „drodze odrębnej” (*Sonderweg*). Nasza interpretacja dyskursów

Europy Środkowo-Wschodniej idzie w poprzek i głębiej niż normatywne geografie symboliczne tradycyjnie rozumianej historii kulturowej i politycznej (które kontrastują Wschód z Zachodem, lub Balkany z Europą Środkową, dychotomiczne taksonomie właściwe dla badań nad narodem (np. kultura vs. obywatelskość, ekskluzywność vs. inkluzywność, czy etniczność vs. polityczność), a także hierarchie cywilizacyjne (które z kolei przeciwstawiają ludy „z” historią typu „bez” niej lub społeczeństwa „zapóźnione” i „rozwinęte”).

Podsumowując, celem naszej publikacji jest podważenie narodowych (i nacjonalistycznych) tradycji historiograficznych, traktujących zazwyczaj przedmioty swej analizy w kategoriach dyskursywnej autarkii. Chcieliśmy raczej wskazać konwergencje, przenikanie się, interferencje i wzajemne oddziaływania narodowych kontekstów. Z tej perspektywy, pewną osobliwością myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej jest naszym zdaniem permanentne zazębenie dwóch kwestii o fundamentalnym znaczeniu: dążenia do budowy wspólnoty politycznej i do jej jak najlepszej organizacji. Oczywiście nie sposób uznać tego połączenia za coś wyłącznie środkowo-wschodnio europejskiego. Jednak w odróżnieniu od większości kultur politycznych Zachodu, a także w odróżnieniu od Rosji, w przypadku stosunkowo niewielkich i często wysoce niestabilnych kontekstów narodowych Europy Środkowo-Wschodniej samo istnienie organizacji politycznej nie mogło być uważane za coś oczywistego, a wspólnoty polityczne i narodowe rzadko (o ile w ogóle) się ze sobą pokrywały. Wszystko to mogło wywoływać uczucie – lub wręcz psychozę – zbiorowego „egzystencjalnego” zagrożenia zniknięciem, które w tak przejmujący sposób opisał István Bibó. Mniej lub bardziej dojmujące przejawy tego uczucia nie opuszczały większości aktorów politycznych i myślicieli wywodzących się z Europy Środkowo-Wschodniej. Mamy nadzieję, że zarysowany przez nas krajobraz głównych debat i trendów intelektualnych w Europie Środkowo-Wschodniej oraz wypracowany przez nas model współpracy otworzą nowe ścieżki badawcze, a nasza publikacja stanie się katalizatorem dalszych interakcji i inspiracją dla kolejnych projektów podejmujących historię myśli politycznej w Europie Środkowo-Wschodniej i poza nią.

Tłum. Kornelia Kończal i Monika Żychlińska

Bibliografia:

- /// Ball T., Bellamy R., red. 2003. *Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought*, Cambridge University Press.
- /// Berend I.T. 2005. *History Derailed: Central and Eastern Europe in the Long Nineteenth Century*, University of California Press.
- /// Cornis-Pope M., Neubauer J., red. 2004–2010. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, t. I–IV, John Benjamins Publishing Company.
- /// *Discourses of Collective Identity in Central and Southeast Europe, 1770–1945*:
- t. I: Trencsényi, B., Kopeček, M., red. 2006. *Late Enlightenment – Emergence of the Modern „National Idea”*, Central European University Press.
- t. II: Trencsényi, B., Kopeček, M., red. 2007. *National Romanticism – The Formation of National Movements*, Central European University Press.
- t. III/1: Ersoy, E. Górný, M., Kechriotis, V., red. 2010. *Modernism – The Creation of Nation States*, Central European University Press.
- t. III/2: Ersoy, E. Górný, M., Kechriotis, V., red. 2010. *Modernism – Representations of National Culture*, Central European University Press.
- t. IV: Mishkova, D., Turda, M., Trencsényi, B., red. 2014. *Anti-Modernism – Radical Revisions of Collective Identity*, Central European University Press.
- /// Freedon M. 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*, Clarendon Press.
- /// Gibbons M.T., red. 2014. *The Encyclopedia of Political Thought*, t. I–VIII, Wiley-Blackwell.
- /// Handelsman M. 1923. *Rozwój narodowości nowoczesnej*, Państwowy Instytut Wydawniczy.
- /// Janos A. 2002. *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from Pre- to Postcommunism*, Stanford University Press.
- /// Janowski M. 2002. *Three Historians*, [w:] *Central European University History Department Yearbook 2001–2002*, Central European University, s. 199–232.
- /// Lampe J.R. 2006. *Balkans into Southeastern Europe*, Palgrave Macmillan.
- /// Macůrek J. 1946. *Dějepisectví evropského východu*, Historický Klub.

/// Maslowski M., Delsol Ch., red. 1998. *Histoire des idées politiques de l'Europe centrale*, Presses Universitaires de France.

/// Mishkova D., red. 2009. „*We, The People*” – *Politics of National Peculiarity in Southeast Europe*, Central European University Press.

/// Müller J.-W. 2011. *Contesting Democracy. Political Ideas in Twentieth-Century Europe*, Yale University Press.

/// Okey R. 1987. *Eastern Europe 1740–1985: Feudalism to Communism*, University of Minnesota Press.

/// Pocock J.G.A. 1989. *Languages and Their Implications: The Transformation of the Study of Political Thought*, [w:] tegoż, *Politics, Language & Time*, University of Chicago Press, s. 3–41.

/// Scala S., Mastellone S. 1998. *European Political Thought, 1815–1989*, Westview Press.

/// Wandycz P.S. 1995. *Cena wolności: historia Europy Środkowo-Wschodniej od średniowiecza do współczesności*, Znak.